

čanje seljaka: dok sredinom stoljeća otpada na seljački dom 12,3 desjatina, koncem stoljeća raspolaže jedan dom samo sa 6 desjatina. Pojavljuju se pojave dobrovoljnog davanja u kmetstvo, da se seljaci tako riješe duga. Petrovska manufaktura, koja znači kvalitetan skok, ima u tim pojavama pripremljen teren u samoj Rusiji, a nije samo import izvana, barem ne mnogo više nego li je to manufaktura u svim zemljama, usprkos svih državnih monopola i prohibicija. Kod rasprave o kmetskoj manufakturi valja voditi računa o činjenici, da su kmetovi još 1742. činili svega 52 posto stanovništva, a 1839. tek 30,7 posto stanovništva; sve ostalo otpada na druge slojeve. U manufakturama se prema statistikama može vidjeti, da rade u velikoj mjeri »raznočini«, t. j. u stvari slobodni radnici. To su različiti elementi, slično kao i u Njemačkoj, regrutirani iz »kustara«, malog gradskog stanovništva, te skitnica, prostitutaka, i kažnjenika. Strumilin prigovara Zaozerskoj, da je imala krivo, kad je neslobodnom kmetском radu pripisivala odviše veliku ulogu u ruskoj manufakturi. Carskim je ukazom bilo manufakturama pripisano mnogo kmetova. Ali ti su se kmetovi bavili poljodjelstvom, a ne neposredno manufakturnim radom. Ako su manufakturi i bili potrebni agrarni proizvodi, ipak je vodeća bila uloga manufakture, a taj je rad kmetova bio samo dodatan.

Što se tiče Rnbinštejnove teze, Strumilin smatra, da je petrovska manufaktura u ne tek manufaktura od 1740. dalje), već predstavljala kvalitativan skok i da ona već znači kapitalističku manufakturu u prelazno doba na početku kapitalističkog ukлада, a još uvijek u okviru feudalnog poretka. Strumilin navodi još nekoliko značajnih podataka o ruskoj ranoj manufakturi. On ističe, kako su već u XVI. st. Stroganovi imali 10.000 radnika, koji su radili na izvozu drva. Prevozom soli iz Perma bavilo se godišnje oko 20.000 seljaka. A o prednosti kapitalističke manufakture nad feudalnim formama govori ovaj podatak, iz 1759.: za osnivanje metalurgijske manufakture, koja se sastojala od jedne visoke peći i dva kladiva, potrebno je bilo za visoku peć 100 kmetских дворова, a za svako kladivo po 30, ukupno 165 kmetских obitelji, što odgovara (po 4 muškarca na obitelj) broju od 64 radnika, koji rade za poduzeće i za svoje uzdržavanje. Za takvu investiciju bio je potreban sljedeći kapital: za visoku peć i kladiva 5.000 rubalja, a za kupnju kmetova (jer su samo plemići imali monopol vlasništva zemlje i kmetova) 16.000 rubalja. Za takav pogon od jedne visoke peći i dva kladiva dovoljno je bilo u to vrijeme 30 do 40 najamnih stručnih radnika, i to bez ikakve investicije temeljnog kapitala za njihovo nabavljanje i uzdržavanje. To je očit primjer, kakav su golem interes imali kapitalisti na oslobođenju rada od feudalnih kmetских spona.

Rudolf Bičanić

DEJAN MEDAKOVIĆ, SRPSKA UMETNOST U SEVERNOJ DALMACIJI

Muzeji br. 5, Beograd 1950, str. 184—195.

Jana ljudi, koji ne mogu shvatiti kritiku kao drugarsku pomoć. Zbog toga svaki onaj, koji izvrgne nečiji rad javnoj kritici, rizikuje ujedno da se zamjeri nizu pojedinaца. U toliko je kritika nezahvalan posao. Pa ipak ona je neophodna i zato nam

dužnost nalaže da se u konkretnom slučaju osvrnemo na spomenuti članak Dejana Modakovića, da otvorenom kritikom postavimo stvari na svoje mjesto, bez obzira na subjektivne momente. Tako ćemo ujedno onemogućiti zaplotnjačka, zlonamjerna tumačenja i došaptavanja u vezi s recenziranim napisom.

U svom članku, Modaković najprije određuje granice teritorija i historijske uslove u kojima se razvijala srpska umjetnost u sjevernoj Dalmaciji. Zatim daje pregled umjetničkog i kulturno-historijskog materijala u manastirima Dragoviću, Krupi i Krci, te nekoliko napomena o ikonama u Skradinu, Drniš i Šibenik tek nuzgred spominje. Na osnovu tog materijala dolazi do zaključka: »U teškim uslovima u kojima je srpska umetnost u severnoj Dalmaciji živela, ona je ipak unela dosta novina, koje znače napredak. Kolorit se osvećilo, iako ne avak i proćistio, figure se sve više stavljaju u prostor, iako još pomalo bojažljivo i nespretno, zlatna se pozadina sve više napušta, iako se ne izbegava kompromis, odežde i haljine sve više odgovaraju funkciji tela, a stavovi pokazuju očitu težnju za istinskim pokretom, iako lice ne tumači gest. Pa i ikonografska umetnost severne Dalmacije ima nekoliko novina. A idući još dalje, mi možemo da postavimo pitanje, nije li područje Dalmacije, na kojem susrećemo toliko italo-kritskih tragova, bilo jedna važna prelazna stanica na putu širenja italo-kritskih ikona u unutrašnjost Balkana. Jer i pored skoro nepremostivih meda, italo-kritska ikona dopirala je preko Dalmacije do Bosne, a odalle, to možemo da pretpostavimo, širila se i dalje. U svakom slučaju, srpska umetnost u graničnim zapadnim oblastima severne Dalmacije, znači svež i donekle nov doprinos srpskoj umetnosti napšte.«¹

Čitaocu članka prvo pada u oči da naslov ne odgovara sadržaju. Grčki i mletački import obrađen je također kao »srpska umjetnost«. Osim toga, opisane su uglavnom samo ikone, i to iz svega četiri lokaliteta što nikako nije dosta za tako preširok naslov, pa makar se radilo i o manastirima koji su svakako bili vrlo značajni kulturni i umjetnički centri. U stvari cijeli je članak samo putni izvještaj o obilasku nekih umjetničkih i kulturno-historijskih spomenika kod Srba u sjevernoj Dalmaciji, začinjen historijskim uvodom, uz nekoliko navoda iz starije i novije literature i nekoliko manje ili više argumentiranih zaključaka autora. Nažalost, osim naslova članak se ističe sa dva krupna nedostatka:

1. Sa stručne strane on je slab i površan.
2. Nespretnom stilizacijom historijskog uvoda može da djeluje politički negativno. Svjesni težine takvih konstatacija, mora da izvršimo detaljniju analizu tvrdnja i metoda kojim se služio autor pri pisanju svoga rada.

Tako na primjer autor iznosi:

1. *Svakako da je srpski živalj u ovoj oblasti (tj. sjevernoj Dalmaciji — primj. recezenta) bio starosedelački.* Ta je teza uzbunila mnoge, i to s pravom, jer potsjećajući na pisanje historije u stilu Sime Lukina Lazića (Vrača Pogadjača) i njegove u šovenstvu i diletantizmu braće sve do famoznog prikazivača srpske države u Indokini u kalendaru »Srbobran« pred drugi Svjetski rat. Da se i ovdje radi o diletantu, mi bi brzo bili gotovi s recezijom, no autor je jedan naš mladi naučni radnik, od koga može dosta da očekujemo, i zato treba kako radi drugih, tako i radi njega samoga, da raščistimo pitanje srpskog starosjedilaštva u sjevernoj Dalmaciji. Prvo

¹ Muzeji, 5, Beograd 1950., str. 192.

treba da vidimo šta zapravo znači riječ »starosedelački«. Vuk tumači riječ starosjedilac kao »der Altsasse, qui diu jam alicubi sedet«. Iveković-Broz ima pod starosjedilac, starosjedilac, isto tumačenje kao i Vuk, a starosjedjelački tumači sa »što pripada starosjediocima«. Prema tome »starosedelački« živalj bio bi onaj koji je na izvjesnom mjestu *dugo* naseljen. *Dugo* je dakako vrlo relativan vremenski pojam, no ako se uzme u obzir da Srbi zaista već nekoliko stotljeća stanuju u sjevernoj Dalmaciji, onda bi se moglo smatrati da oni tu doista *dugo* borave, i da su u tom smislu starosjedioc. No i u tom slučaju moglo bi se prigovoriti da je upotrebom termina »starosedelački« kazano nešto nedovoljno određeno, šta se različito tumačiti, a takvih nejasnosti ne bi trebalo da bude u jednom naučnom napisu.

Međutim autor nam sam donekle objašnjava, što je razumio izrazom *starosedelački*: »Još u Srednjem veku ti krajevi su pripadali Jeleni Šubić, sestri cara Dušana, na osnovu čega možemo da prepostavimo da su dalmatinski Srbi imali već u to doba osnovne verske organizacije.«²

Prema tome nije dođuš kazano *otkada* su Srbi u sjevernoj Dalmaciji, ali se smatra da su u doba Jelene Šubićeve, dakle najkasnije u vremenu od 1348 do 1356³ dalmatinski Srbi imali već osnovne verske organizacije«. To dakako ostavlja široke mogućnosti da su se oni naselili još i ranije, iako možda bez osnovnih verskih organizacija«. Autor nam tu ostaje dužan objašnjenja, da li je izrazom »starosedelački« mislio na jedno ranije naseljenje Srba u Dalmaciji, ili smatra da srpsko starosjedilaštvo na tom terenu počinje ovim Šubićkinim Srbima iz sredine XIV vijeka. No da ostanemo pri autorovoj hipotezi, da su Srbi u Sjevernoj Dalmaciji već negdje između 1348 do 1356 imali »osnovne verske organizacije«. Sam autor kao jedini argument za švoju tezu navodi to »što su ti krajevi⁴ »pripadali Jeleni Šubić, sestri cara Dušana«. Da je autor pročitao šta je kome pripadalo sredinom XIV vijeka u sjevernoj Dalmaciji, vidio bi da se posjed Jelene Šubićeve tek vrlo malo poklapa s teritorijom »tih krajeva« kako ih je on ograničio. Pa i ono čime je upravljala Jelena Šubićeva, nije joj pripalo kao sestri cara Dušana. Jelena je tim posjedima upravljala kao udovica Mladena III i majka Mladena IV Šubića koji su obojica bili hrvatski katolički feudalc. Neko vrijeme je umjesto Mladena IV vodio upravu čak i njegov stric Pavao III, a ne Jelena.⁵ Uostalom čak da je i ona dobila te krajeve na upravu od svoga brata cara Dušana, to još uvijek ne bi bio argumenat da je stanovništvo u njima moralo biti srpsko i pravoslavno, jer je poznato da car Dušan nije vladao isključivo u krajevima naseljenim samo Srbima ili pravoslavnima.

Neposredno iza hipoteze o »verskim organizacijama« autor navodi da je i car Dušan dopirao »do ovih krajeva« i za potvrdu toga navoda napominje po Jireček-Radoniću kako su 1350 godine Trogir i Šibenik odlučili da odlikuju cara poslanstvom

² Ibid. str. 184; na istom mjestu autor objašnjava i šta shvaća pod izrazom ti krajevi. Radi se o području »uglavnom počinjući na moru od Zadra do Šibenika, pa dalje zaleđinom tih gradova šireći se prema Velebitu i Ličkoj granici, dok istočnu granicu čini dinarski masiv i dalmatinska Zagora.«

³ Mladen III. Šubić umro je 1348., a 1356. prekidaju se vijesti o Jeleni Up. Jireček-Radonić, *Istorija Srba I*, Beograd 1922., str. 290; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata II, 1*, Zagreb 1900., str. 105 i 122.

⁴ Definiciju »tih krajeva« vidi u bilješci 2.

⁵ Klaić II, 1, str. 105, 120--121.

i darovima »kada dođe na Cetinu«.° Pitamo se čemu uopšte gornji navod? Ako bi on trebao da potpomogne hipotezu o nekom srpskom stanovništvu u sjevernoj Dalmaciji u tom vremenu, onda je promašen. Poznato je da je Dušan prodirao u krajeve daleko van najšire shvaćenih granica srpskog etničkog područja. Nekom drugom razlogu za isticanje tog Dušanovog pohoda na sjevero-zapad ne možemo se domisliti. Napokon Dušan nije ni prodro do »tih krajeva« nego je prekinuo pohod, te preko Dubrovnika i Kotora otišao za Makedoniju, što je autor mogao naći na istom mjestu kod Jireček-Radonića. U svakom slučaju taj navod ništa ne doprinosi poznavanju poštanka i razvoja srpske umjetnosti na označenom terenu.

No autora nije zaveo na nefundirane zaključke Jireček, nego po svemu sudeći Boško Strika.⁷ »Historijski« uvod u Strikinoj knjizi poslužio je očigledno autoru kao izvor za saznanje historijskih fakata i kao baza za dalje smione zaključke. Tu pak valja napomenuti da je Strika vrijedni diletant, i prema tome njegova historijska razmatranja nisu originalna, nego pretstavljaju samo izvod iz tuđeg rada, a to je »Pravoslavna Dalmacija« episkopa Nikodima Milaša.⁸

Milaš je svakako originalan pisac, no drugo je pitanje, koliko se njegova originalnost slaže s osnovnim pravilima naučnog poštenja. Braneci Srbe i pravoslavne u Dalmaciji od kleveta i optužbi sa strane katoličkog klera (nadbiskup Zmajević i drugi) Milaš se ne ustručava da u svom djelu ide u tendencioznosti tako daleko, da podmeće čitaocu citate, koji istrgnuti iz konteksta čini se da potvrđuju njegovu tezu, dok na svome mjestu govore nešto sasvim drugo, pa čak i protiv one teze koju bi Milaš htio dokazati. A kad mu treba on čak i falsificira tekstove. Budući da se još uvijek nađe poneko koji gradi na Milašu, smatramo da je korisno, da pokažemo jednim od mnogih mogućih primjera stil Milaševog historijskog metoda.

Govoreći o navodnoj seobi Srba u Dalmaciju pri kraju XIII vijeka Milaš kaže između ostalog: »G. L. Garagnin u svojoj knjizi *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia* (Zara, 1806) odnosi ovaj dolazak Srba u Dalmaciju polovini XIV vijeka i zove ih »un popolo distruttore di barbarissime usanze, linguaggio, vestimenti e modi rozzi, diametralmente opposti ai Dalmati originari.« pag. 79. »I Serbhi vennero in Dalmazia a portarvi la desolazione e ad occuparla.« pag. 48.«⁹

Kod Garagnina međutim stvar izgleda nešto drukčije. Tekst na strani 79 Garagninove knjige, koji citira Milaš ima naslov: »Arrivo de' Morlacchi«, a u njemu se između ostalog kaže: »... incominciarono intorno alla metà del XIV. secolo a discendere dalle vicine alpi i Morlacchi colle loro gregge, per approfittare degli abbondanti pascoli che vi si trovavano... I Dalmati originarij, che si erano ricovrati nelle città litorali o nell'isole, vedendo ne' Morlacchi un popolo distruttore, barba-

⁶ Jireček-Radonić I, str. 294. Interesantno je napomenuti da u latinskom tekstu stoji »si venerit Cetinam«, što je Smičiklas preveo »ako dođe u Cetinu«, jer se radi o pogodbenoj, a ne o vremenskoj rečenici. Prema tome ni Trogirani nisu bili sasvim sigurni, da li će Dušan doći, u njihovu blizinu, ili ne će. Uporedi *Codex diplomaticus* XI, 618. Pa i sam Jireček je taj dio preveo na njemački »Wenn er an der Cetina eintreffet«, što odgovara Smičiklasovom, a ne Radonićevom prevodu (*Geschichte der Serben* I, 398).

⁷ Boško Strika, *Dalmatinski manastiri*, Zagreb 1930.

⁸ E(piskop) N(ikodim) M(ilaš): *Pravoslavna Dalmacija*. Novi Sad 1901.

⁹ *ibid.* str. 129. bilj. 31.

rissime usanze, linguaggio, vestimenta, e modi rozzi, ed a'loro diametralmente opposti. . . .¹⁰

Iz teksta izlazi jasno da Garagnin ne stavlja neku srpsku seobu iz XIII vijeka u XIV, već govori o silasku Morlaka sa planina u pitomije krajeve sjeverne Dalmacije. Milašu su dakako Morlacchi smetali i on ih je izbacio, no ujedno je morao izbaciti i riječi »I Dalmati originarje u početku posljednje rečenice. Sada je dakako »a'loro« pri kraju izgubilo smisao i Milaš umjesto zamjenice mora da uvrsti »ai Dalmati originari«. Tako su se ranije izbačeni Dalmatinci opet punim naslovom pojavili u tekstu, iako u promjenjenom padežu. Ovim marifetlukom Milaš podmeće Garagninu, ni krivu ni dužnu, nekakvu srpsku seobu u Dalmaciju u XIV vijeku. Da otvoreno proglasi Srbima dalmatinske Morlake toga vremena, to se ipak ni Milaš nije usudio.

Naoko je ubjedljiviji Milašev citat sa strane 48 Garagninove knjige. Tu se namre doista kaže da su Srbi okupirali Dalmaciju. Pa ipak se ponovo radi o jednoj Milaševoj mistifikaciji.

Garagnin namre kaže da Dalmacija do V vijeka živi sretno. U V vijeku okupiraju je Heruli, zatim Goti, te Istočno carstvo. Početkom VII vijeka opustoše je Avari ujedinjani sa Slavenima. Za Heraklija povrate se ti okrutni narodi, okupiraju unutrašnjost i razruše Skardonu, Salonu, Naronu i Epidaur. Zatim kaže doslovce: »In seguito a tanti orrori altre due volte fu inondata dalle barbare invasioni dei Croati gli uni rovesciando i costumi, la religione, ed il linguaggio introdotto dai primi, e poco dopo anche i Serbli vennero a portarvi la desolazione, e ad occuparla. . . .¹¹ Zatim govori Garagnin kako je veći dio stanovnika bio prisiljen da se priključi divljim hordama Alarika, Atile ili avarskog hana (Kan degli Arabi u originalu je očito zabuna umjesto Kan degli Avari), te kaže: »Il continente Dalmatico quasi distrutto ed incenerito fu d'allora in poi diviso in Servia, ed in Croazia. prendendo coteste due regioni la denominazione dai popoli, che vi si erano stabiliti. I Serbli vivevano sotto il dominio dei loro Principi, e distinguevano la parte marittima col nome di Ducato di S. Sabba, la mediterranea con quella di Bosnia, e di Rascia. I Croati, divisi in undici Signorie etc. . . . Le sole città marittime di Veglia, Ossero, Arbe, Zara, Traù ed alcuni altri luoghi poterono sottrarsi a tante stragi, e restare divote agl'Imperatori Greci.¹²

Garagnin dakle, kad govori da su Srbi okupirali Dalmaciju, misli na *rimsku Dalmaciju* i seobu naroda, a ne na XIV vijek. A da su Srbi za vrijeme seobe naroda okupirali dio rimske Dalmacije, u to doista niko ne sumnja (ne možemo ovdje ulaziti u historijske netačnosti samog Garagnina). Vjerovatno sličnim metodom kao i kod napred raspravljenog pitanja, došao je Milaš do zaključka da su Srbi držali Skradin 1348 (1350)—1356, iako je tamo boravila posada koju je poslao car Dušan svega nekoliko mjeseci 1355/6.¹³ Napokon valja dodati da se dobar dio Milaševe historijske argumentacije osniva na rukopisu Simeona Končarevića. Tim rukopisom se osim Milaša nije mogao poslužiti ni jedan naš historičar. Sada je rukopis i u originalu

¹⁰ Gio. Luca Garagnin: *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia, Zara* 1806., p. 79.

¹¹ Kurziv naš.

¹² Garagnin, p. 46—49.

¹³ Milaš, 133—134; nasuprot tome up.: Jireček-Radonić I, 304. i Klaić, II, I, 121—122.

i u prepisu nepristupačan našoj nauci, ukoliko čak nije zauvijek propao. Prema tome poznavajući Milašev »historijski metod« moramo s velikom rezervom primati citate iz Končarevića. Postavlja se dakako i pitanje, gdje je granica vjerodostojnosti i samog Končarevićevog rukopisa.

Vidimo dakle da je vrlo nesigurno oslanjati se na Milaša. Dakako još je mnogo nesigurnije oslanjati se na diletante koji ekscerpiraju Milaša. Da je naime autor pažljivo pročitao Milaša, već bi vidio da se u vrijeme Jelene Šubićeve ne može govoriti o »osnovnim verskim organizacijama« kod Srba u Dalmaciji. Opisujući osnivanje manastira Krke Milaš donosi izvod iz Končarevićevog rukopisa u kojem se kaže da je Jelena imala na svome dvoru duhovnika starca oca Rufina, koji se htio povući s dvora, no ona ga nije puštala od sebe i molila ga je da je ne ostavlja »bezzaštitnu v' volnah' mira segoa. No kad su iz Svete zemlje došla tri jeromonaha, jedan je ostao umjesto Rufina kod kneginje, a druga dvojica s Rufinom sazidaše sebi na rijeci Krci male ćelije. U jednu od njih, koju su posvetili saboru Arhistratiga Mihaila, svakodnevno su se skupljali na molitvu.¹⁴ Prema tome Jelena bi Šubićeva imala svog duhovnika, kao što je oko sto godina kasnije Katakuzina Brankovićeva imala svog u Varaždinu.¹⁵ Iz toga međutim ne možemo zaključiti na neku versku organizaciju dalmatinskih Srba, nego naprotiv iz citiranog teksta vidimo da Rufina nije imao tko da zamjeni, sve dok nisu došla tri jeromonaha iz Svete zemlje. Očigledno ga nije niko ni mogao zamijeniti, jer je po svoj prilici u to doba on bio jedini srpski sveštenik na tom terenu. Pa i poslije dolaska one trojice iz Svete zemlje, teško je smatrati ispovjednika jedne feudalne gospode i tri kaludera koju provode život u osamljenosti kao pretstavnike neke »verske organizacije«. Uostalom osnovno pitanje za vjersku organizaciju Srba u sjevernoj Dalmaciji jeste to, da li je tada uopšte bilo naseljenih Srba na tom teritoriju? Dakako, dolazak jedne feudalne princeze s pratnjom koja sačinjava njen dvor ne smatramo za naseljavanje. Iz dosad poznatog historijskog materijala izlazi da prvo masovno naselj enje Srba u Dalmaciju pada dvadesetih godina XVI. vijeka u vezi s turskim osvajanjem unutrašnjosti današnje Dalmacije. Pojedinačna naseljavanja datiraju još iz XV vijeka. Detaljniju proučavanja problema moći će vjerojatno točnije odrediti kronologiju naseljavanja Srba u Dalmaciji. Dok to ne bude učinjeno, opasno je upuštati se u kombinacije na osnovu tako nepouzdan e literature kao što je Milaš, ili oni koj iz njega erpu.

2. Situacija Srba u Dalmaciji do Karlovačkog mira 1699. Srbi su po autoru:

- 1) S jedne strane zaštićeni visokim brdima. 2) Istovremeno otkječeni od srpske pozadine. 3) Na moru ih kontrolišu tudi brodovi. 4) Vjerovatno traže veze s najbližim crkvenim organizacijama. 5) Te veze kidaju neprestani ratovi s Turcima. Po historijskim činjenicama međutim situacija je uglavnom ovakva: 1) U XVI i XVII vijeku Turci su i u Bosni i u Dalmaciji. Prema tome »visoka brda« ne predstavljaju nikakvu zaštitu. 2) Budući da u to vrijeme »visoka brda« nisu predstavljala političku granicu, Srbi u Dalmaciji nisu bili »otsečeni« od srpske pozadine. Uz to napominjemo da su veze između Bosne i Dalmacije, i kod Srba i kod Hrvata, bile značajne čak i onda kad su »visoka brda« doista predstavljala političku granicu u XVIII i XIX vijeku. 3) Rečenica da su Srbe u Dalmaciji s mora kontrolirali »strani brodovi« nema pravog

¹⁴ Milaš, 157—159.

¹⁵ Up. *Praksapostol* iz biblioteke prof. R. Grujića pisan u Varaždinu 1454., sada u Muzeju Srba u Hrvatskoj.

smisla. Srbi u Dalmaciji živili su od rata, stočarstva i ponešto zemljoradnje. Pomorstvom se nisu sami bavili, a neke stvari koje su kupovali iz primorja ili od preko mora (na pr. so, štampane knjige, djelomično oružje i t. d.), mogli su uvijek dobiti uz naplatu, ma čije lađe kontrolirale more. Radi se dakako o vremenu do Karlovačkog mira. 4) O traženju veza sa najbližim crkvenim organizacijama van Dalmacije možemo govoriti samo do 1557, t. j. do uspostavljanja Pećske patrijaršije. Od toga doba svi pravoslavni Srbi u Turskom carstvu potpadaju automatski pod Pećsku patrijaršiju. Prema tome nema više potrebe da na svoju ruku traže neke veze s drugim crkvenim organizacijama ni Srbi u Dalmaciji. Od Pećske patrijaršije oni se odvajaju istom pod mletačkom vladom. 5) Što se tiče kidanja crkveno-organizacionih veza između dalmatinskih Srba i ostale srpske crkve, a zbog neprestanih ratova s Turcima, moramo napomenuti ovo. Većina Srba u Dalmaciji je tokom većeg dijela XVI i XVII stoljeća nastanjena u okviru Turskog carstva, pod kojim se nalazi i ogromna većina srpskog naroda uopšte. Uslijed turskih zuluma bio je kadgod zapaljen koji manastir ili učinjena slična šteta crkvi. No kompromis srpske pravoslavne crkve i turskih vlasti, kojim je turska vlast dio državnih funkcija u odnosu na svoje srpske podanike prenijela na Pećsku patrijaršiju, koja je opet sa svoje strane na taj način olakšala administraciju carstva. — povoljno se odrazio na crkveni život u Dalmaciji. Sam Milaš, na kojeg se autor barem indirektno oslanja u svojoj historijskoj analizi, kaže: »Crkveno ovo uređenje trajalo je u Dalmaciji blizu do kraja ovoga perioda¹⁶ bez ikakve važnije promjene. Moglo je ono i bolje biti, da je tu bio odmah postavljen zascan srpski episkop; ipak i pri pomenutom uređenju uopće govoreći, život je crkveni dosta pravilno i mirno tekao.¹⁷

3) *Poslije Karlovačkog mira i unutrašnjosti Dalmacije u crkvenom pogledu upravlja gotovo uvek kao mletački činovnik» filadelfiski episkop u Veneciji.* Tačno je, da je poslije Karlovačkog mira i unutrašnjost Dalmacije bila podvrgnuta filadelfiskom episkopu u Veneciji (dakako, ukoliko se radilo o pravoslavnima). No veći dio vremena mletačke vlade u Dalmaciji, upravo 1715—1782 i 1790—1797, bila je stolica filadelfiskog episkopa upražnjena, pa prema tome nije mogao ni Dalmacijom upravljati episkop »gotovo uvek kao mletački činovnik«. Svega su dva episkopa vršila jurisdikciju nad Dalmacijom sjedeći u Veneciji u doba od 1699—1797: Tipaldi 1699—1713 i Kutovali 1782—1790, pa i oni nisu direktno upravljali Srbima u Dalmaciji. Za prvoga djeluju među dalmatinskim Srbima episkopi Nikodim Busović i Savatije Ljubibratić, a drugi ima kao svog vikara za Dalmaciju arhimandrita Nikanora Bogunovića.

4) *Dositej je učiteljevao u Dragoviću.* O svom boravku u Dragoviću Dositej u svojoj autobiografiji izlaže ovo: »Iz Kosova predjem u manastir Dragović, gdi sam dva cela meseca, nekoga popa Lazu čekao da s njim u primorje dođem, zašto, kako sam rekao, budući u neki mesti kužni mor, sam nisam smeo putovati; a ovi sveštenik držao je jednu parohiju... On podje u veliki post svoje ljude ispovedati i pričestiti. Mlad sveštenik kao i ja, dakle zajedno ispovedamo... Među ovaki sveti grešnici provedem post i praznujem voskresenije. Po prazniku otprati me pop Laza do grada Trogira.«¹⁸ O učiteljevanju ni riječi. A otkuda bi i bilo za tako kratko vrijeme, koje

¹⁶ Tj. 1699. god.

¹⁷ Milaš, 177.

¹⁸ *Život i prikličenija II*, Beograd 1895. (izd. Srp. knj. zadruge) str. 22—23.

je osim toga Dositej dobrim dijelom iskoristio za svešteničke poslove? Ukoliko je autor doznao za neke dosad nepoznate podatke o Dositejevu životu u Dragoviću, trebao je na njih da ukaže u primjedbi.

5) *Grčki uticaj koji je vladao u crkvi preko jerarhije većinom grčkog porijekla.* Autor vidi taj uticaj «i na ikonama koje su radili naši majstori, a koje ipak imaju grčku signaturu.» Grčki uticaj opaža se jasno na ikonama u sjevernoj Dalmaciji. No taj uticaj ne djeluje «preko jerarhije većinom grčkog porijekla.» Istakli smo da su za cijelo vrijeme mletačke vlade od 98 godina svega 22 godine dva grčka episkopa upravljala unutrašnjosti Dalmacije, i to indirektno. Naprotiv, u manastirima dalmatinske unutrašnjosti bili su Srbi, na parohijama opet Srbi. Tokom XVIII vijeka srpski element postupno preovlađuje i među pravoslavicima u primorskim gradovima, «i srpski sveštenici u tim opštinama zamjenjuju grčke».¹⁹ Lijep broj grčkih ikona u Dalmaciji i iz druge polovine XVIII vijeka potiče odatle, što su se u primorskim gradovima pojedine porodice Grka i Cincara sačuvala sve do prve četvrti XIX vijeka, te su darivale crkve grčkim ikonama. Pored toga Grci ikonografi dolazili su u Dalmaciju, a naši ikonografi učili zanat u Grčkoj. Naši ljudi koji u XVIII vijeku putuju u Veneciju, Grčku i na Levant, trgovci i kaluđeri, također donose sa sobom grčke ikone. Sve to u dovoljnoj mjeri objašnjava brojnost grčkih ikona i njihov uticaj na naše ikonografe. Krivo bi bilo zamisliti sebi pravoslavnu crkvu u Dalmaciji u rukama fanarijotskih vladika, koji ne samo da gule narod, nego ujedno istiskuju iz crkve slovensku riječ i kulturu.

6) *Slitnije pogrješke i propusti autora.* Opisujući prijestolje Bogorodice na jednoj ikoni autor kaže da ono «završava konhom u obliku školjke». Konha je grčki izraz za školjku. Prema tome izlazi da opisano prijestolje završava školjkom u obliku školjke, što je dakako pleonazam. Bilo je dovoljno upotrijebiti riječ konha pa da stvar bude razumljiva, jer ta riječ u ovom slučaju bez dvoumljenja znači *ornement de niche en forme de coquille*.²⁰ Za istu ikonu autor tvrdi da je signirana *M̄P ⚡*. Ta sigla znači Bogorodicu, a nije nikakva signatura: *marque par laquelle se fait connaître l'auteur d'une oeuvre d'art: c'est tantôt son nom en toutes lettres, tantôt ses initiales, son monogramme, ses armes parlantes, son emblème*.²¹ Autoru je zatim u Krupi zanimljivo veliko zdanje manastirskog konaka sa gotskim prozorima «koje izaziva venecijanske reminiscencije». U stvari venecijanske reminiscencije baziraju na restauraciji iz godine 1855 kada je austrijska vlada «dala svoju pomoć, pod tim uslovom da svi prozori na fasadi manastira moraju biti izrađeni u gotskom stilu», što je autor mogao naći kod istoga Strike kojim se služio u historijskom uvodu.²² U Krupi je autor zabilježio između ostalog ikonu Bogorodice sa Hristom koju je opisao ovako: «Bogorodica je nagnula glavu na levu stranu i gleda u raspeće koje drži obema rukama. Na krstu je Hristovo telo, po svemu sudeći to je katolički tip Bogorodice, i. zv. «mater dolorosa». Autor je očigledno smetao s uma članak prof. Artura Schneidera «O tipu bogorodice 'Trenoduse'»²³ Profesor Schneider u navedenom članku donosi reprodukcije dviju ikona Trenoduse koje se nalaze u ma-

¹⁹ Milaš, 311.

²⁰ Vidi pod Conque u Louis Réau; *Dictionnaire illustré d' Art et d' Archéologie*. Paris (bez oznake godine).

²¹ Ibidem pod «Signature».

²² Strike 119.

²³ *Serta Hoffilleriana*, Zagreb 1940., 415--477, tabla I.—IV.

nastiru Krči i Skradinu,²⁴ a kojima vjerovatno naliči i ikona koju je Medaković opisao. Šteta što autor te dvije ikone uopšte ne spominje, pa prema tome ne znamo, da li su sačuvane u prošlom ratu. Na osnovu ikone Usekovanja Jovanova koja se nalazi u manastiru Krupi autor konstatuje da »novi elementi ulaze u srpsko slikarstvo u Dalmaciji nesumnjivo preko mletačkih radionica«. Iako je uticaj mletačkih radionica na srpsko slikarstvo u sjevernoj Dalmaciji u XVIII stoljeću nesumnjiv, ipak je za argumentaciju izabran loš primjer. Navedena slika ne govori ništa o utjecaju na srpsko slikarstvo, budući da je ona običan import. Takvih umjetnina mletačke provenijencije ima u mnogim galerijama po svijetu, pa svejedno ne možemo na osnovu njih govoriti o uticaju mletačkih radionica na englesku i američku umjetnost. Interesantno je da autor ne spominje gotovo potpuno identičan prikaz Usekovanja Jovanovog, koji se nalazi u manastiru Krči, a koji je Striža reproducirao u svojoj knjizi *Dalmatinski manastiri*.²⁵ Za portret Gerasima Zelića, koji se nalazi u Krupi, kaže autor da ga je »radio u Beču 15 oktobra 1814 J. A. Natterer, kako na poledini slike piše«. Međutim na poledini slike piše samo *ъ Бечу 15 октября 1814*. Osim toga ima zapis na blindrami: *оуаѣ у мѣтинѣ да остане* Sama signatura Nattererova nalazi se na prednjoj strani slike u donjem desnom uglu. Prema tome nije sasvim sigurno da je datum na poledini u vezi s izradom portreta. Imamo u Zelićevom *Žitju* podatak da je on dao 1821 rezati u bakru svoj portret koji je umolvao: u Veneciji,²⁶ pa bi se moglo čak pretpostaviti da se možda radi upravo o opisanom portretu. Natterer je doduše bio bečki slikar, ali se o njegovom životu vrlo malo zna, pa nije isključeno da je radio u Veneciji kad se Zelić tamo zadržavao. To su svakako samo nagađanja. Ukoliko bi se neko specijalno bavio Zelićem, mogao bi problem detaljnije rasvijetliti. Nepotpuno nabrojanje knjiga iz manastirskih biblioteka moglo je u ovom članku mirne duše izostati. Pogotovo nema smisla davati opis na osnovu literature stare preko sto godina kada su nedavno naši naučni radnici obišli spomenute biblioteke i popisali njihov sadržaj. Prepisujući zastarjelu literaturu autor navodi da se u biblioteci manastira Krke nalazi »psaltir in folio Božidara Vukovića: sa tom knjigom povezan je ujedno još jedan psaltir Božidara Goraždanina iz 1529 godine«. Psaltir in folio Božidara Vukovića odnosno Božidara Goraždanina nije dosad uopšte poznat u našoj nauci. Teodor Petranović je doduše u *Srbsko-dalmatinskom almanahu* za ljeto 1836 naveo spomenuta dva psaltira sa oznakom in folio, ali je to učinio vjerovatno na osnovu netočnih podataka što ih je dobio od manastirskih kaluđera. Spomenuta dva psaltira, zajedno povezana, nalaze se još i danas u biblioteci manastira Krke, ali dakako u kvart formatu.²⁷ Radi se naime o broju 16 i 24 kod Karatajeva (izdanje 1883).

Na osnovu naprijed izloženog, i još uvekih malenkosti koje ne vrijedi iznositi, možemo mišljenje o članku »Srpska umetnost u severnoj Dalmaciji« da rezimiramo ovako: 1) Naslov je preširok i ne odgovara sadržaju. 2) Tema je obradena površno, dijelom nejasno. Iznose se krive činjenice, krivi termini, stvaraju se brzopleti zaključci. 3) Pomoćna literatura upotrebljavana je u priličnoj mjeri nekritički i površno. 4) Kod politički osjetljive materije, hipoteze i zaključci autora poklapaju se s izvjesnim nenaučnim šovinističkim tezama. To je nesumnjivo najteži nedostatak

²⁴ Ibid., tab. I., 2 i LIII, 1.

²⁵ Striža 110.

²⁶ *Žitje Gerasima Zelića III*, Beograd 1900. (izd. Srp. knj. zadr.), 151 i dalje.

²⁷ Prema ljubaznom saopštenju prof. Milana Radeke.

članaka, tako smo uvjereni da je autor napisao tako nešto samo zato, što se služio literaturom sumnjive naučne vrijednosti, a ne možda iz nekih prikrivenih političkih namjera.²⁸

Bilo bi uostalom iz osnova pogrešno sve nedostatke ovoga članka pripisati ličnim kvalitetama autora. Naprotiv, mi se pitamo kako je moguće da jedan mlad čovjek koji ima nesumnjivih sposobnosti, štampa jedan tako loš rad. Smatramo da je u Medakovićevom slučaju izbilo nešto što tišti ponešto sve muzealce, a naročito mladi kadar. Zapuštenost naime muzejskog sektora i ljubomora nekih starijih stručnjaka koji su namjerno kočili razvoj mladih u staroj Jugoslaviji, stvorili su oskudicu kadrova koja se naročito negativno odrazila kada se širenjem muzejske djelatnosti poslije Oslobođenja javila potreba, da se mladi kadrovi optereće veoma odgovornim zadacima, čime se prije vremena prekinula njihova sistematska samougradnja. Nedovoljno spremni, preopterećeni teškim zaduženjima, naši mladi trudbenici -- uz malu ili veću pomoć nekolicine starijih drugova -- ipak uglavnom uspješno svladavaju postavljene zadatke.²⁹ Međutim u takvoj situaciji, ne daju se ni uz najveće zalaganje izbjeći izvjesne površnosti na ovom ili onom sektoru rada. Velik dio stručno-naučnih trudbenika muzeja po struci su historičari umjetnosti. Međutim istom poslije Oslobođenja počela se obraćati veća pažnja na solidnije historijsko vaspitanje historičara umjetnosti. Oni koji sada rade u našim muzejima redovno nisu na univerzitetu dovoljno upoznat i s naučnim metodom historije. Tako se dešava da je analiza historijskih uslova postanka ili razvoja nekog umjetničkog fenomena često slaba strana nekih naših historičara umjetnosti. Bivalo je uz to posljednjih godina, pored veoma vrijednih stvari, i radova starijih i po rang u viših stručnjaka na polju historije, koji su radovi bili dosta problematične vrijednosti, pa ipak su i oni štampani, a neki, koliko je bar nama poznato, nisu bili ni kritikovani. To dakako nije moglo ostati bez uticaja na stil rada mladih.

Istom kad uzmemo u obzir gornje, u odnosu na autora objektivne faktore, može da ocenimo, kolika je Medakovićeva subjektivna pogreška i odgovornost. Nije ovdje mjesto da raspravljamo, kako da isključimo djelovanje spomenutih objektivnih negativnih faktora. Napominjemo samo da se u tom pravcu od Oslobođenja na ovome mnogo učinilo, ali i da još ima mnogo da se učini. Što se tiče autora nadamo se da će primiti drugarsku kritiku kojoj je, između ostalog, cilj da mu pomogne da budući njegovi radovi budu bez sličnih nedostataka. Napokon mora da konstatiramo i ovu činjenicu: bila je dužnost redakcije jednog naučnog časopisa da radaju u ovakvom obliku odbije ili da traži od autora da je temeljito preradi. Treba da postoji sloboda iznošenja vlastitog mišljenja, redakcija također ne može kontrolirati svaki pojedini navod autora, -- no redakcija mora da bude u stanju oceniti, da li je jedan rad na potrebnoj stručnoj odnosno naučnoj visini. Da se mladog autora savjetovalo na vrijeme, mogao je njegov temeljito preraden članak korisno

²⁸ Da je to tako, vidi se iz pogrješka u politički indiferentnim partijama članka, koje bi autor svakako bio izbjegao da je želio poturati tendenciozne političke hipoteze. Na diskusiji u Društvu muzejsko-konzervatorskih naučnih radnika NRH izjavili su prof. Ukalčić, Dr. Karaman i Dr. Bach da, poznavajući autora, vjeruju da je autor bona fide nasjeo rđavoj literaturi.

²⁹ Ističemo da je barem u Hrvatskoj, -- pravilo da asistenti, pa čak i pripravnici, moraju rješavati probleme, kojima bi trebalo da se bave isključivo kustosi, kad bi ih dovoljno bilo.

poslužiti mnogima. Tâme bi se bili uštedili i autoru i redakciji prigovori, a nama — neprijatnost da pišemo ovu recenziju.

Možda neki neće ovu kritiku shvatiti onako dobronamjerno i drugarski kao što mi to činimo pišući je: *sed dixi et salvari animam meam.*

Fedor Močanin

NOVI PRILOZI EKONOMSKOJ I DRUŠTVENOJ POVIJESTI DUBROVNIKA

U posljednje vrijeme pojavilo se nekoliko rasprava i članaka iz ekonomske i društvene povijesti Dubrovnika, koji znatno popunjavaju praznine na tom području naše historiografije.

U »Istoriškom Glasniku« 1949, br. 6, objelodanio je Ivan Božić raspravu: »Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku« (str. 21—61).

Uklapajući razvitak Dubrovnika u opći razvitak gradova na Mediteranu poslije XI. st., B. se najprije zadržava na njegovu položaju pod vlašću Mlečana (1205—1358).

U pitanju, koje u nauci još nije do kraja raščišćeno: da li je mletačka vlast značila nazadovanje Dubrovnika u pogledu pomorske trgovine i ekonomskog razvoja, B. stoji na stanovištu, da je ona djelovala u tom pogledu negativno. Dubrovnik je stoga bio prisiljen trgovati sa zaleđem, s balkanskim državama, u prvom redu Raškom. Ta je trgovina otvorila velike mogućnosti za bogaćenje pojedinih porodica, koje se na taj način izdvajaju u gradski patricijat ili vlastelu. U isto vrijeme dolazi do izražaja, iako ne u oštroj formi, klasna suprotnost vlastele prema slobodnim pučanima (povolani, populares), to jest gradskome svijetu raznovrsnog zanimanja. Robovi, oslobođenici, stranci i kmetovi ne daju dominantno obilježje društvenim suprotnostima u to doba zbog svoje malobrojnosti, zbog čega i nemaju posebne ekonomske uloge.

Dalji razvitak pojedinih društvenih slojeva označen je sve jačom diferencijacijom i prisvajanjem sve većih pozicija u gradskoj upravi od strane vlastele, koja stoji i nasuprot knezu kao predstavniku mletačke vlasti i nasuprot pučanima. Vlastela uspijevaju, da se u XIII. št. odluke ne donose više u skupštinama, »uz suglasnost i pristanak naroda«, nego u Velikom vijeću, koje je zajedno s Vijećem Umoljenih bilo u stvari »organ vlasti domaće vlastele« (str. 24). Tokom XIV. st. vlastela se zatvaraju u svoj poseban krug, obuhvatajući najbogatije dubrovačko stanovništvo i monopolizirajući pravo članstva u Velikom vijeću. Pod vrhovništvom ugarsko-hrvatskih kraljeva vlastela preuzimaju isključivu vlast u gradskoj upravi i postaju nosioci privrednog poleta.

Za vrijeme ugarsko-hrvatskog vrhovništva Dubrovnik dobiva nove teritorije, bilo ugovorima i kupnjom ili anektiranjem. Seljaci pripojenih krajeva ostaju i dalje kmetovi novih gospodara. B. određuje njihov odnos prema patronu (vlastelina ili bogatom pučaninu), ali konstatira, da je feudalna renta bila mala i suviše beznačajna, da bi zauzimala neko posebno mjesto u privrednom razvitku Dubrovnika. Time B. pobija mišljenje pojedinih povjesničara, da na teritoriju Dubrovačke Repu-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA IV

1951

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKA KNJIGA“ / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIDAK

I Z D A J E
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B